

Essee

Pilguheit äsjasele rahvaloendusele

Ene-Margit Tiit, Tartu Ülikooli emeriitprofessor, statistikaameti vanemmetoodik, rahvaloenduse metoodikajuht

Rahvastiku vähenemist Eestis saab peatada, kuid ainult rahva ja poliitikute suurte ühiste pingutustega.

Rahvaloendusi on maailmas korraldatud lugematul hulgal. Osa neist on dokumenteeritud ja sellega on need ajalooliselt tõestatud, osa on jäänud ajaloo hämarusse. Miks korraldasid meie kauged esivanemad niisuguseid rohkesti aega ja ressursse nõudvaid ettevõtmisi, kuigi neist ei tõusnud käegakatsutavat tulu ja veelgi enam, neist ei jäänud ka kaugelt nähtavaid mälestusmärke? Ei saa ju aastatuhandete vanuseid kiilkirjadega kaetud savitahvlite hunnikuid, kivilasu linna keskväljakul või taimejuurtest kokku seotud sõlmepuntraid võrrelda väarikate ehitiste ja monumentidega, mida valitsejad oma hiilguse tõestamiseks ja (või) taevaste jõudude lepitamiseks püstitasid.

Rahvaloendused on kindlasti inimkonna vanimad ja suurejoonelisimad statistikatööd, tänu millele võib statistikat lugeda inimkonna vanimate teaduste hulka. Selleks et rahvaloendust korraldada, oli vaja vaid ühte – piisavalt võimast (ulatuslikku) arvusüsteemi, mis lubas loendada kümnete ja sadade tuhandeteni, suuremate rahvaste (Hiina) puhul miljoniteni. Kindlasti oli tarvis tunda ka elementaarset aritmeetikat, vähemalt liitmist. Kirjaoskus polnud loenduse korraldamiseks tingimata vajalik, sellepärast ei tea me ka tõenäoliselt midagi vanimatest loendustest.

Milleks loendusi korraldati? Arvatavasti oli teadmine alluva rahvahulga arvukusest tähtis valitsejale, kes selle kaudu tunnetas enese võimu. Võib-olla kasutas ta seda teavet ka sõjakäikude või suuremate ehitiste planeerimisel. Viimast hüpoteesi toetab ajalooline teave selle kohta, et eelmise aastatuhande alguses mõnes Euroopa riigis loendatigi üksnes mehi. Igatahes on teatava ajaloolise arengu saavutanud ühiskonnad kõikjal hakanud huvi tundma enda, s.o rahvastiku arvukuse vastu.

Rahvaloendused nüüdismaailmas

Tänapäeval on loenduste korraldamine suurel määral ülemaailmne üritus, neid koordineerib ÜRO, kelle eestvõttel toimuvad loendused viimase poolsajandi vältel perioodiliselt iga kümne aasta järel võimalikult paljudes riikides. 2010/2011. aasta loenduste voorus oli 1. septembriks 2012 loendatud 6 122 555 649 inimest (hinnanguliselt 87,5 protsenti maailma rahvastikust). Loendus oli toimunud 188 riigis (kaasa arvatud kõik suurriigid), kavandatud 40 riigis ja toimumine pole selge vaid seitsmes riigis.

Ühtsete põhimõtete alusel kogutud usaldusväärsed loendusandmed on rahvusvahelistele organisatsioonidele äärmiselt vajalikud Maa ressursside,

sealhulgas inimvara hindamiseks (näiteks meilegi tuttav inimarengu aruanne) ja prognooside tegemiseks.

Nagu nimigi ütleb, on rahvaloenduse olulisi eesmärke saada teada rahvaarv, kuid kindlasti pole see ainus. Tänapäeval on vaja teada rahvastiku koostist paljude näitajate lõikes – soo ja vanuse, perekonnaseisu, hariduse, rahvuse, ühiskondliku seisundi, ametioskuste ja mitmete muude näitajate järgi. Loendamisele kuuluvate tunnuste loetelu on aja jooksul ühiskondliku korralduse ning väärtushinnangute muutudes teisenenud. Näiteks on nüüdseks täiesti unustuse hõlma vajunud seisus (mida mõõdeti kahel esimesel rahvaloendusel ka Eestis), rahvusvaheliselt kohustuslike tunnuste hulka ei kuulu enam rahvus, emakeel ja usk, seadusliku perekonnaseisu kõrvale asetub järjest võimsamalt tegelik perekonnaseis. Üha suurema osa inimeste elus omandab olulise kaalu ränne, nii riigi sees kui ka rahvusvaheline. Rahvusvaheline ränne on tähtis rahvastiku arengut üleilmselt kujundav tegur, seetõttu on selle mõõtmine, hindamine ja ennustamine väga vajalik.

Rahvaloendustega kombineeritakse tihti ka täiendavaid andmekogumisi. Paljudes riikides loendatakse rahvaloenduste ajal ka eluruume, tehes ühtlasi selgeks riigi elanike elamistingimused ja nende kvaliteedi. Mõnes riigis esitatakse küsimusi ka koduse majapidamise (aia, koduloomade) kohta. Enamasti analüüsitakse rahvaloenduste ajal ka perekondi ja leibkondi, loendatakse nende arv ja selgitatakse leibkonnaliikmete vahelised sugulus- ja hõimlussuhted. Ka siin on suuri erisusi nii ajas kui ka ruumis isegi siis, kui jätta välja abielud mitme partneriga. Aina keerukamaks muutuvad perekonna- ja leibkonnasuhted arenenud maailmas: paarisuhe võib olla nii sama- kui ka erisooliste vahel, kusjuures eri riikides võib see suhe olla abieluline, registreeritud, kuid ka mitteabieluline või hoopis registreerimata.

Esimesed siinsed rahvaloendused

Tõdemus, et Eesti rahvastik moodustab killukese (ligi 0,02%) Maa rahvastiku mosaiigis, kohustab meid rahvaloenduse korraldamisel jälgima kõiki rahvusvaheliselt kokku lepitud reegleid. Ühtlasi annab see meile võimaluse võrrelda end kõigi enam kui 200 Maa pinnal asuva riigiga väga paljude rahvastikuga seotud näitajate poolest. Arvatavasti oleks niisugune võrdlus aeg-ajalt üsna kasulik, et vabaneda vahetevahel maad võtvast enesehaletsusest: oleme nii väikesed ja nii vaesed, nagunii on meil väljasuremine silme ees.

Esimesed rahvaloendused algatajad Eesti alal olid 19. sajandi teisel poolel baltisaksa mõisnikud, kellesse me ajaloolise pärandina pigem negatiivselt suhtume. Siiski tuleb tõdeda, et just nendel oli tollal Vene impeeriumi loodenurgas euroopalik mõtlemine ja nad võitlesid tsaarilt välja loa korraldada kolmes Balti kubermangus (Eesti-, Liivi- ja Kuramaal) rahvaloendus, mis oli esimene selline üritus kogu Vene tsaaririigis. Niiviisi algaski 1881. aastal Eesti rahvaloenduste ajalugu, milles äsja lõppenud rahva ja eluruumide loendus 2011 oli üheteistkümnes.

Meedia lemmikküsimused pärast rahvaloendust on järgmised: missuguseid üllatusi pakkus loendus, mida uut ja ootamatut saite teada? Eestis toimunud

loendused võib jaotada kaheks. Esiteks sellised, kus tulemus oli ennustatav ja vastas enam-vähem ootustele. Need toimusid ajalooperioodidel, kui areng oli enam-vähem stabiilne. Peale nende oli mitu loendust, mille tulemust polnud võimalik ennustada. Need toimusid pärast suuremaid rahvastikku mõjutavaid sündmusi, sõdu ja ühiskondlikke murranguid, mida Eesti on oma lähiajaloos mitu korda läbi elanud.

Esimene, 29. detsembril 1881 Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangudes toimunud rahvaloendus sedastas, et Eestimaa kubermangus (haaras praeguse Eesti põhjapoolse osa – tollased Harju, Lääne, Järva ja Viru maakonna, viimane ilma Narva linnata) ja Liivimaa kubermangu Eesti maakondades (Tartu, Viljandi, Pärnu, Saare ja Võru, ilma Valga linnata) elas 881 455 inimest, neist 89,8 protsenti eestlased. Suurima vähemusrahvuse (5,3%) moodustasid sakslased, järgnesid venelased (3,3%). Rootslasi, juute jt rahvuste esindajaid oli alla ühe protsendi. Kogu info rahvastiku kohta oli uus, sest kuigi varem oli tehtud hingeloendusi, oli loendus uus tase niihästi ajastuse (loendatavate koosseis ja kõik andmed fikseeriti loendushetke 28.12.1881 kell 00.00 seisuga) kui ka küsimustiku põhjalikkuse mõttes.

28. jaanuaril 1897 toimunud Vene impeeriumi esimene üleüldine rahvalugemine, mis oli Eesti pinnal järjekorras teine, sarnanes eelmisega ja selle tulemused eriti ei üllatanud. Piirkond, kus loendati, oli praktiliselt sama mis eelmisel korral – polnud veel terviklikku Eestit. Positiivne on tõdemus, et Eesti rahvaarv oli möödunud 16 aasta jooksul 7,2 protsenti suurenenud ja ulatus nüüd 945 062 inimeseni. Väike muutus oli toimunud rahvuste struktuuris: sakslaste osa oli kahanenud 3,7 protsendini, nad olid kaotanud arvukaima vähemusrahvuse seisundi venelastele, keda nüüd oli rahvastikust 4 protsenti. Oli alanud Tsaari-Venemaa venestamispoliitika periood.

Rahvaloendused Eesti Vabariigis

Möödus enam kui veerandsada aastat, enne kui taas rahvaloendusele mõeldi. Sellesse ajavahemikku mahub Esimene maailmasõda ja Vabadussõda, Eesti Vabariigi loomine ja Eesti territooriumi piiritlemine rahvusvaheliste kokkulepete alusel, kuid ka ulatuslik välisränne, millest Eesti jaoks oli olulisim ühelt poolt sajandi alguses toimunud eestlaste ränne Venemaale paremaid elutingimusi, haridusele vastavaid ametikohti ja viljakamat maad otsima, teiselt poolt Vabadussõjale järgnenud aastail eestlaste naasmine Nõukogude Venemaalt optsiooni alusel. Rohkem kui 200 000 etnilisest eestlasest, kes 20. sajandi algul Nõukogude Vene territooriumil elas, saabus kodumaale ligi 40 000. Ülejäänud kas ei soovinud naasta, ei teadnud sellest võimalusest või ei saanud lahkumiseks Vene võimudelt luba. Viimaste arv on mõningate andmete põhjal suuremgi kui opteerunute arv.

Ootused sellele rahvaloendusele olid suured. Kui suur on nüüd rahva üldarv? Kas miljon? Võib-olla isegi poolteist? Sõjakaotused olid rahvaarvu kahandanud, kuid lisandunud oli Petserimaa, arvesse tuli ka Narva linn ja kokkuleppel lätlastega oli poolitatud varasem Valka linn ning moodustatud uus Eesti linn – Valga.

Esimene Eesti rahvalugemine 28. detsembril 1922 näitas, et Eesti rahvaarv oli 1 107 059 inimest. Sõjakaotustest hoolimata oli rahvaarv ka eelmise loenduse territooriumil kasvanud 5,9 protsendi võrra. Mõnevõrra oli muutunud rahvusstruktuur. Eestlaste arv oli suurenenud 970 000-ni, kuid nende osatähtsus oli kahanenud 87,6 protsendini. Lisandunud territooriumide tõttu oli suurenenud venelaste osakaal – neid oli nüüd 8,2 protsenti, sakslasi vaid 1,7 protsenti. Omaette rahvusrühmaks peeti setusid, neid oli ligi 15 000. Sellel rahvaloendusel elas Eestis ka arvestatav hulk – 18 000 – kodakondsuseta inimesi, need olid pärast Vabadussõda Eestisse jäänud Vene valgete armeede sõjamehed.

20. sajandil kujunes arenenud riikidel tavaks korraldada rahvaloendusi kümnega lõppevatel aastatel. Eestis kavandati teist rahvaloendust (mis sisuliselt oli rahva ja eluruumide loendus) 1930. aastal, kuid majanduskriisi tõttu lükati see edasi.

Teine Eesti rahvaloendus oli 1. märtsil 1934. See üllatusi ei pakkunud. Loendusel saadud rahvaarv 1 126 413 oli eelmisega võrreldes ainult 1,7 protsendi võrra suurenenud, s.t rahvastiku kasv Eestis oli seiskunud, mõnel aastal oli loomulik iive koguni negatiivne. Loenduse läbiviimist hinnati rahvusvaheliselt edukaks. Loendustulemus erines eelmise loenduse andmete põhjal jooksvalt arvatud rahvaarvust ainult 1600 inimese poolest ja seegi erisus oli seletatav viivitustega laste sünni registreerimisel. Ka rahvusstruktuuris polnud erilisi muutusi toimunud. Kodakondsuseta isikud olid valdavalt saanud Eesti kodakondsuse, setud loeti eestlaste hulka.

Saksa okupatsiooni aegne loendus

Järgmine, 1940. aastaks kavandatud rahvaloendus lükati alanud Teise maailmasõja ja Eesti okupeerimise tõttu määramata ajaks edasi. Hiljem selgus, et loendus toimus siiski üsna ruttu, kuigi erakordselt väikeses mahus. Nimelt korraldasid 1941. aasta hilissügisel tolele ajas Eesti okupeerinud Saksa võimud rahvastiku üldregistreerimise, mida võib pidada rahvaloenduseks, sest loenduse põhieeldused – fikseeritud moment, ühtne küsimustik, kogu elanikkonna haaratus – olid täidetud.

Vahepeal oli toimunud olulisi rahvastikku mõjutavaid sündmusi ka Eestimaa pinnal: baltisakslaste ümberasumine Saksamaale, juuniküüditamine, mobilisatsioon ja arvestatava elanikeosa (lisaks punavõimu ladvikule ka tööliste, haritlaste ja Eesti sõjaväelaste) osaliselt sunniviisiline evakueerimine, tsiviil-elanikkonna kaotused lahingutes ja mõlema okupeeriva võimu ning nende käepikenduste repressioonid, sealhulgas Saksa okupatsiooni alguses juutide ja mustlaste hävitamine. Seega oli 1. detsembril 1941 toimunud rahvaloenduse (rahvastiku registreerimise) tulemus taas etteaimamatu. Sellega said tutvuda võrdlemisi vähesed.

Ainsad teadaolevad nimetatud loendust käsitlevad materjalid ilmusid ainult ametlikuks kasutamiseks lubatud saksakeelse nimetusega (kuid ka eestikeelseid materjale sisaldava) ajakirja Statistische Monatshefte 1942. aasta mõnes numbris. Nõukogude ajal vaikiti maha ka loenduse toimumine. Siiski on selle loenduse andmestik väärtuslik vaheteave suurte rahvastikumuutuste kohta, mis toimusid

Eesti rahvaga Teise maailmasõja päevil ja pärast seda. Selgus, et 1934. aasta loendusega võrreldes oli rahvaarv 1941. aastaks vähenenud 108 938 isiku võrra ehk ligi 10 protsenti. Eesti elanikkonna suurus oli nüüd 1 017 475 inimest; eestlasi oli 908 000, kuid kogurahvastikust moodustas see 90 protsenti; venelasi oli 7 protsenti, sakslasi ei olnud üldse märgitud.

Veelgi suuremad muutused rahvastikus seisid ees enne järgmist rahvaloendust. Kahjuks ei fikseerinud ükski loendus Eesti rahvastiku miinimumtasest, kui lisaks mobilisatsioonile ja tsiviilelanike sõjakaotustele oli 1944. aasta sügisel ligi 70 000 tsiviilelanikku Saksamaale ja Rootsi pagenud. Kohe, kui Punaarmee oli 1944. aasta sügisel Eesti kagunurga vallutanud, lõigati Eesti territooriumi küljest ära suurem osa Petserimaast (koos sealsete elanikega), mille Eesti oli saanud Tartu rahuga. Hinnangute kohaselt oli 1944. aasta hilissügisel Eesti rahvaarv Eestis (ilma - Petserimaata) vaid ligemale 850 000 inimest, kusjuures eestlaste osakaal oli kõrgem kui kunagi varem, sest sõja käigus oli lahkunud suur osa teistest rahvustest inimesi.

Nõukogude Liidu rahvaloendused

Järjekordne rahvaloendus toimus **15. jaanuaril 1959. aastal**, seega pisut enam kui 17 aastat pärast 1941. aasta loendust, nüüd juba nõukogude aja tingimustes ja Moskva korraldusel. Võis oodata, et rahvaarv on eelmise loendusega võrreldes märgatavalt suurenenud, kuid arvuliselt oli tulemus siiski üllatav. Vahepeal toimunud massiküüditamistest, territooriumi vähenemisest ja sõjajärgse perioodi võrdlemisi kõrgest suremusest hoolimata oli rahvaarv Eestis suurem kui kunagi varem loendatud – 1 196 791 inimest. Põhjalikult oli muutunud rahvastiku rahvusstruktuur: eestlaste osakaal oli kahanenud 74,5 protsendini, eestlasi oli alla 900 000, seega vähem kui eelmistel selle sajandi loendustel. Venelaste osakaal oli kasvanud 20 protsendini (Eesti territooriumil ilma Petserimaata oli see varem olnud 4 protsenti). Märgatavalt oli suurenenud soomlaste, sealhulgas ingerlaste ja karjalaste osa (1,4%), täiesti uued rahvusrühmad olid ukrainlased (1,3%) ja valgevenelased (1%).

Kolm järgmist rahvaloendust, mis toimusid enam-vähem regulaarselt 10-aastaste vahedega, ei pakkunud üllatusi. Taas toimus regulaarne jooksev rahvastikustatistika, väga täpselt peeti arvet inimeste paiknemise kohta, arvestati sünde, surmasid ja rännet (ka nõukogude vabariikide vahelist rännet, mida võib Eesti suhtes tinglikult välisrändeks nimetada) ja nii olid rahvaloenduste tulemused asjassepühendatuile võrdlemisi hästi ennustatavad. Rahvastiku arvukust ja struktuuri mõjutas peamiselt massiivne sisseränne, mis oli küll kombineerunud samuti arvuka väljarändega, kuid sellegipärast on rändesaldo praktiliselt kõigil aastail positiivne, kõikides mõne tuhande ja mõneteist tuhande vahel. Kuigi enamik statistikatulemusi (sh rahvaloenduste andmed) oli lubatud ainult ametlikuks kasutamiseks ja publikatsioonid läbisid eeltsensuuri, olid rahvastiku arengu suundumused avalikkusele üldjoontes siiski teada.

15. jaanuaril 1970 toimunud rahvaloendusel selgus, et Eesti elanikkond on suurenenud 13,3 protsendi võrra, siin elas 1 356 079 inimest. Eestlaste arv oli kasvanud 925 157-ni, osatähtsus rahvastikus oli 68,2 protsenti, venelasi oli 24,7

protsenti, ukrainlasi 2,1 protsenti ja valgevenelasi ning soomlasi kumbagi 1,4 protsenti.

17. jaanuaril 1979 toimunud rahvaloendusel selgus, et Eesti elanikkond on kasvanud 8 protsendi võrra, siin elas 1 464 476 inimest. Eestlaste arv oli kasvanud 947 812-ni, osatähtsus rahvastikus oli 64,7 protsenti, venelasi oli 27,9 protsenti, ukrainlasi 2,5 protsenti, valgevenelasi 1,6 protsenti ja soomlasi 1,2 protsenti.

12. jaanuaril 1989 toimunud rahvaloendusel selgus, et Eesti elanikkond on suurenenud 6,9 protsendi võrra ja ületanud pooleteise miljoni piiri: siin elas 1 565 662 inimest. Eestlaste arv oli suurenenud 963 281-ni, kuid osatähtsus rahvastikus oli langenud 61,5 protsendini; venelasi oli 30,3 protsenti, ukrainlasi 3,1 protsenti ning valgevenelasi 1,8 protsenti. Soomlaste, samuti sakslaste ja juutide osatähtsus oli vähenenud kojusiirdumise võimaluse tõttu.

Pärast taasiseseisvumist

Järgnes taas pöördeline sündmus – Eesti taasiseseisvumine ja sellele järgnenud väljaränne esialgu itta, hiljem läände. Oli põhjust põnevusega oodata järgmise, 2000. aasta rahvaloenduse tulemusi.

Üle 66 aasta korraldasid rahvaloendust jälle eestlased ise. Ettevalmistused olid põhjalikud ja kestsid mitu aastat. Jälgiti nii rahvusvahelisi soovitusi kui ka sõjajärgse vabariigis kujunenud traditsioone. Uurijad esitasid täiendavaid küsimusi, tarvis oli põhjalikult kirjeldada rahvastiku põlvnemist, selleks esitati küsimusi isiku vanemate sünnikoha kohta. Kogu tegevust iseloomustab põhjalikkus, ka küsimustikud on põhjalikumad kui kunagi varem.

Kuigi sünde ja surmasid arvestati sama täpselt kui varem, oli iseseisvumisele järgnenud aastatel avanenud piiridega seoses kaotsi läinud täpne rändearvestus. Ühelt poolt polnud täpselt registreeritud iseseisvumisjärgne idasuunaline ränne, eriti selle militaarne osa (sõjaväelaste pered ja isikud, keda varem oli loetud Eesti elanikkonna hulka). Teiselt poolt oli kaotatud elukoha registreerimise kohustus (kui nõukogulik igand), seetõttu inimeste välismaale lahkumisest ei tarvitsenud jälgi jääda.

Loendustulemuste ennustamisel jagunesid rahvastikustatistikud kaheks: oli neid, kes uskusid, et loenduse käigus leitav rahvaarv on jooksvast arvestusest suurem, ning neid, kes arvasid vastupidist.

Esimene taasiseseisvunud Eesti rahva ja eluruumide loendus toimus **31. märtsil 2000**. Algselt pidi see olema jaanuaris, kuid ettevalmistused võtsid eeldatust kauem aega. Enne loendust korraldati eelloendus, mille tulemusena tehti ankeeti hulk muudatusi. Loenduse metoodika ei erinenud palju varasematest: andmed koguti silmast silma küsitluse teel loenduslehtedele, mida loendajad loendatavate kodukülastustel täitsid, hiljem skaneeriti need arvutisse.

Loenduse tulemusena selgus, et Eesti püsielanike arv oli kahanenud 1 370 052 inimeseni ehk eelmise rahvaloendusega võrreldes 12,5 protsendi võrra väiksem.

Eriti šokeeriv oli see, et loendustulemusena saadud rahvaarv oli ligi 60 000 inimese võrra väiksem ka eelmise loenduse andmetel jooksva statistika põhjal arvutatust. Osaliselt õnnestus seda vahet selgitada registreerimata väljarändega. Loenduse kvaliteedi kontrollimiseks korraldatud järeelloendusel ilmnes, et osa loendamisele kuuluvatest inimestest (vähemalt 1,2%) oli jäänud mitmesugustel põhjustel loendamata, s.t loendus oli alakaetud.

Loenduse tulemusena selgus veel, et eestlaste arv oli vähenenud 930 219-ni, kuid nende osatähtsus oli suurenenud 67,9 protsendini. Venelasi oli nüüd 25,6 protsenti, ukrainlasi 2,1 protsenti ja valgevenelasi 1,3 protsenti, kõiki teisi rahvusi alla ühe protsendi. Seega oli rahvastiku rahvuslik koostis 2000. aastal üsna sarnane 1970. aastal tuvastatuga, erinev oli aga rahvastiku vanusejaotus. Oli alanud rahvastiku vananemine, eriti oli vähenenud laste osatähtsus.

Uue rahvaloenduse eellugu

Viimatisel, **2011. aasta loenduse** ettevalmistused algasid üpris varakult, juba 2006. aastal. Kõigepealt tuli lahendada loenduse meetoodika küsimus. Mitmes naaberriigis – Soomes, Rootsis ja Taanis – korraldati loendusi registripõhiselt, inimeste küsitlemise asemel võeti nende kohta andmed registritest. Seda suutsid teha siiski vähesed riigid, kus registrid olid olnud kasutusel juba aastaid ja nende kvaliteet oli vajalikul tasemel. Suhteliselt õnnelikus seisus oli selles mõttes Soome, kus registrid olid loodud võrdlemisi vara, eelmise sajandi lõpukümnenditel ning isikute ja eluruumide seos oli registrisse kantud otse rahvaloenduse andmete põhjal. Registrate head kvaliteeti Põhjamaades toetab ka elanikkonna lojaalsus ja stabiilsele ühiskonnale omane registrikultuur.

Kuigi Eestis oli viimase kümnendi jooksul loodud hulk toimivaid registreid – olulisemad neist rahvastikuregister, haigekassa register, maksukohustuslaste register, hariduse infosüsteem, ehitisregister jmt –, polnud seni hinnatud nende kvaliteeti ega analüüsitud koostoimet (seda takistas äärmiselt range andmekaitse, mis välistas mitme registri kooskasutuse).

Leidus optimiste, kes pärast 2000. aasta loendust ennustasid, et see oli viimane tavalooendus Eestis ja edaspidi hakkavad toimuma registripõhised loendused. Mõte meeldis valitsusringkondadele, sest registrate põhjal elluviidud loendused on tavalooendustest märksa odavamad. Aastail 2006–2008 tehtud Eesti registrate analüüsid koos kavandatava loendusprogrammi koostamisega (milles arvestati ka Euroopa Liidu Statistikabüroo Eurostati nõudeid ja soovitusi) selgus, et registripõhise loenduse tegemine 2010/2011. aasta loendusvoorus ei ole Eestis võimalik. Kõige olulisemad põhjused olid järgmised:

- rahvastikuregistris olid vähemalt 20 protsendi isikute aadressid puudulikud või ekslikud;
- aadresside kuju ja kirja pilt eri registrites (rahvastikuregister, ehitisregister, maa-amet) ei olnud ühitatav;

- hariduse andmed olid Eesti hariduse infosüsteemis (EHIS) olemas ainult noorte, s.t käesoleval sajandil mingi taseme hariduse omandanud isikute kohta;
- üheski Eesti registris ei koguta ega hoita andmeid isikute ametite kohta;
- äriregistris on küll asutuste peakontorite aadressid, kuid puuduvad tegelike töökohtade aadressid;
- üheski registris ei ole mitmekümne aasta taguseid rändeandmeid ega andmeid isikute viibimise kohta välismaal.

Seega selgus, et ainult registriandmeid kasutades oleks võimalik Eurostati poolt Euroopa Liidu riikide jaoks kohustuslikest väljundtabelitest (nn hüperkuupidest) moodustada vaid 15 protsenti.

Kaks olulist uuendust

Kõike eeltoodut arvestades langetas Vabariigi Valitsus otsuse, et 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus tehakse kombineeritud meetodil. See tähendas küll rohelist tuld registrite kasutamisele igal pool, kus see oli võimalik ja kasutoov – loendajate tööpiirkondade ja töönimekirjade moodustamisel, loendusankeetide eeltäitmisel, loendusjärgsel ankeetide kontrollimisel ja andmelünkade täitmisel –, kuid põhiliseks andmekogumise meetodiks jäi siiski küsitlus. Ka siin tehti kaks olulist uuendust, nimelt kasutati esimest korda Eestis internetiküsitlust ja iseloendamist.

Iseloendamist oli mingil määral kasutatud Eesti Vabariigis 1922. ja 1934. aasta loendustel, siis oli loendajatel lubatud viia loendusmaterjalid peredesse täitmiseks (kui oli selge, et pere haridustase on piisav) ja need hiljem kokku koguda. Seda, missuguses ulatuses seda meetodit praktiseeriti, pole dokumenteeritud, küll on mingis aruandes märgitud, et loendajate täidetud ankeedid olid loendatavate täidetuist kvaliteetsemad.

Kõik hilisemad loendused on toimunud Eestis nagu ka kogu Nõukogude Liidus ja idablokis küsitlusena, kusjuures ankeete täitsid eranditult loendajad. Samal ajal oli läänemaailmas üsna levinud isetäitmine niihästi posti teel saadetavate kui ka kodudesse viidavate ja toodavate ankeetide näol.

Internetiloenduse korraldamine on mõeldav ainult iseloendusena, see tähendas tõsist tööd ankeedi sõnastuse ja abitekstide kallal, samuti tugiteenuste põhjalikku läbimõtlemist ja rakendamist. Põhimõtteliselt leidis internetiloendus üldist toetust eri ringkondades, kuigi esines ka skeptilist suhtumist, sealhulgas ekspertide seas. Ka pärast prooviloendust (kui internetis oli end loendanud 21 protsenti loendamisele kuuluvatest inimestest) julges loendusmeeskond ennustada vaid 25-protsendilist internetiloendusel osalust, mis aga tegelikkusest kõvasti maha jäi.

Loenduse aasta 2011 oli kindlaks määratud Eurostati direktiiviga, kuid Eesti loenduse täpsema aja suhtes oli arutlusel mitu versiooni. Esialgu oli kõne all kevad (algusega veebruaris või märtsis) ja sügis (algusega septembris). Lõpliku otsuse pani paika tõsiasi, et loenduseks vajaliku tarkvara valmimine nihkus 2009. aasta lõppu.

Seega oli võimalik prooviloendust alustada alles detsembris, prooviloenduse moment oli 31.12.2009 kell 00.00. Selgus, et aasta viimane päev sobibki loendusmomendiks hästi, sest loendatavatel on sel juhul lihtne eristada enne ja pärast loendust toimunud sündmusi, mis on eriti oluline siis, kui loenduse aeg on võrdlemisi pikk. Nii määratigi rahva ja eluruumide loenduse 2011 momendiks 31.12.2011 kell 00.00 (täpselt kaks aastat pärast prooviloendust), seega kõige hilisem tähtaeg, mis Eurostati lubatud ajapiiridesse mahtus.

Tunnuslauseks „Igaüks loeb”

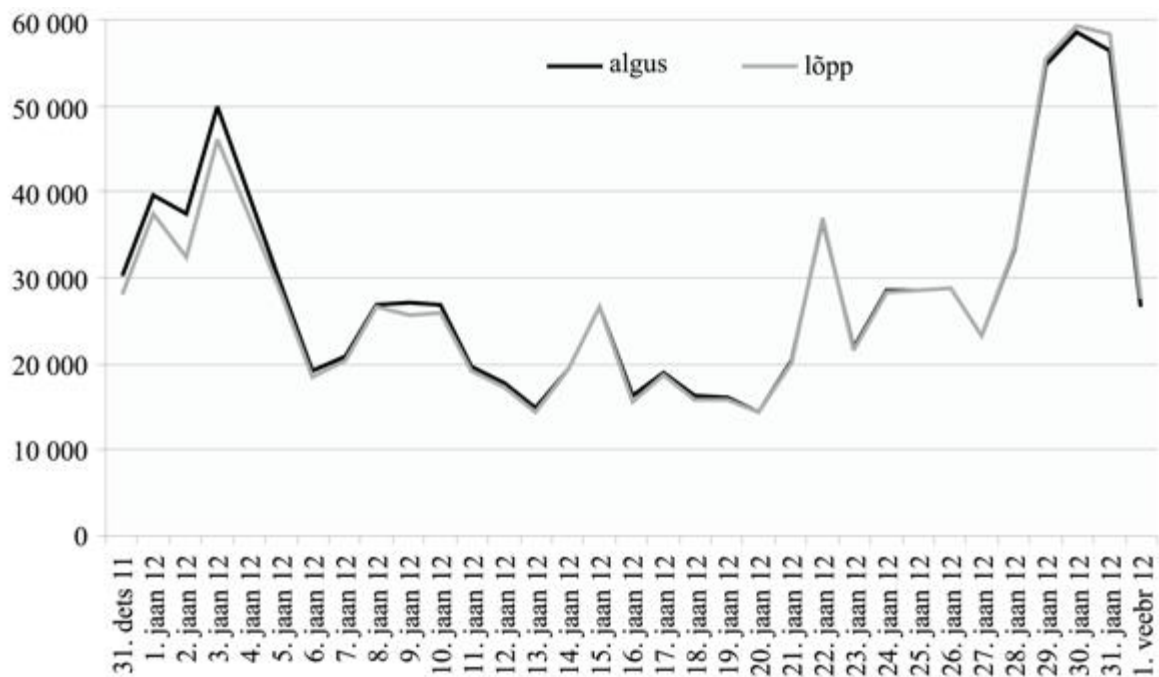
Loenduse aeg jagunes kolmeks osaks: 31.12.2011–1.02.2012 toimus internetiloendus (e-loendus), ajavahemik 2.02.2012–19.02.2012 oli ette nähtud esmaseks andmekorrasutuseks, mille vältel loendusjaoskondades selgitati juba loendatud eluruumid, kuhu loendajatel minna pole tarvis, ning 20.02.2012–31.03.2012 toimus tavapärane küsitlusloendus, mille jooksul loendajad käisid majast majja ja loendasid neid leibkondi, eluruumide ja isikuid, keda/mida internetis ei olnud loendatud. Ka küsitlusloenduse puhul oli tehtud varasemate loendustega võrreldes mitmeid uuendusi – esimest korda loendati sülearvutite abil ja eluruumide koordinaadid määrati GPS-i abil, kusjuures loendusandmed edastati regulaarselt kesksesse andmebaasi.

Nagu varemgi, oli loenduse õnnestumisel oluline roll teavitusel. Tunnuslauseks oli seekord „Igaüks loeb”. Kogu loenduse vältel oli statistikaameti kodulehel link loenduse lehele, kus oli võimalik näha juba loendatute arvu ja protsenti maakonniti (andmeid värskendati iga tund) ning nn tahhomeetrit, mille osuti näitas, kui koormatud on hetkel loenduse sidekanalid.

Vana-aastaõhtul algas internetiloendus võrdlemisi vaikselt, kuid juba esimesel tööpäeval, 2.01.2012 tekkis tõrge; internetis loendada soovijaid oli nii palju, et tahhomeetri osuti püsis punases, klienditoed ei suutnud päringutele vastata ja ankeetide täitmise aeg kahekordistus. Õnneks suudeti kaos kiiresti likvideerida, sidekanalite mahtu suurendati ja edaspidi toimus kõik tõrgeteta. Erilise hoo sai loendus sisse jaanuari lõpus, kui tekkis sportlik hasart: kas õnnestub saavutada maailmarekord ja ületada Kanada saavutus, kus internetis oli loendanud end 55 protsenti loendatavatest.

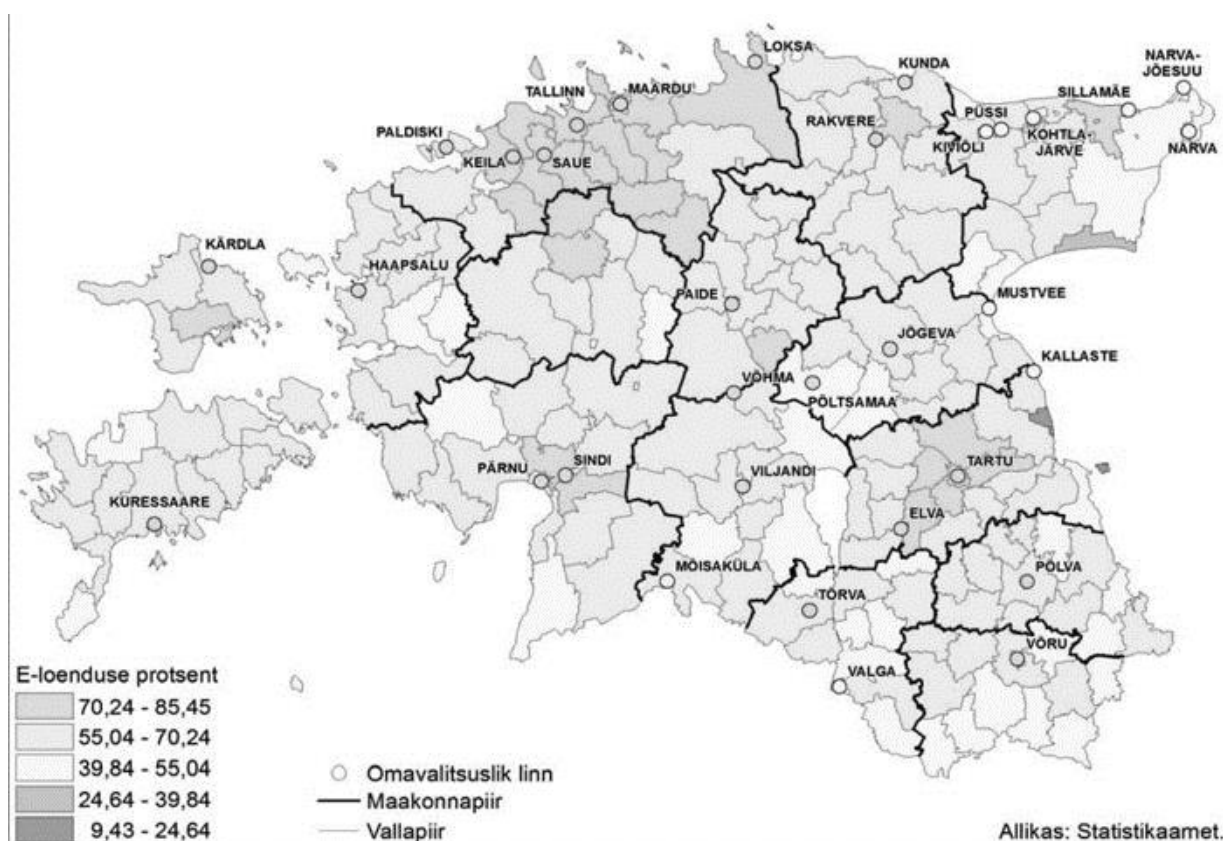
Rekordiüritus tõepoolest õnnestuski, Eestis loendas end internetis koguni 66 protsenti kõigist loendatuist. Kui internetiloendus oli olnud särav edulugu, kus isegi esialgu suhteliselt mahajäänud maakondades oli e-loenduse lõpuks pool elanikest loendatud (joonis 2), siis küsitlusloendus oli pigem hall argipäev. Kuigi loendajate töö oli oma mahult esialgu kavandatust märksa väiksem, oli loendamata jäänud isikute hulgas ka neid, kes olid vähem motiveeritud ja tõrksad. Lisaks tuli hoolitseda selle eest, et igal eluhoonel oleksid õigesti märgitud ruumikoordinaadid, et igas eluruumis oleksid loendatud kõik leibkonnad ja kui mõni isik elas eluruumis, mis omaniku teada oli tühi, saaks ka see isik loendatud.

Joonis 1. E-loenduse ajal alustatud ja lõpetatud isikuankeetide arv päevade lõikes

Märkus: Joonistel kasutatud andmed pärinevad statistikaameti avalikult kodulehelt <http://www.stat.ee/>

Joonis 2. Internetiloenduse osakaal maakonniti

Kuigi loenduse viimasel nädalal teavitati elanikke loenduse peatsest lõppemisest üleskutsega „Ära jää pildilt välja!”, hakkas kohe pärast loenduse lõppu tulema teateid loendamata jäänud inimestest, osa neist koguni süüdistas: „Minu vastu riik ei tunne huvi.” Loenduselt väljajäämise põhjusi oli mitmeid, süüdlaseks võis olla loendatav ise (kes hoidus loendajast eemale), loendaja (kes polnud piisavalt aktiivne), kuid ka hoopis mõni kõrvaline isik, kes oli oma tegeliku elukoha aadressi asemel mõne teise aadressi loendusankeeti märkinud, mistõttu loendaja seda teist aadressi ei külastanud (joonis 3).

Tegemist polnud siiski millegi enneolematuga. Loendamata jäänud isikud – statistikute keeles alakaetus, mida mõõdetakse loendamata jäänud isikute protsendiga kogurahvastikust – on tänapäeval loenduste keskne kvaliteediprobleem.

Alakaetus ja selle hindamine

Inimeste mobiilsus, samuti soovimatus oma isikuandmeid avaldada on põhjused, miks ka hästikorraldatud loenduste puhul esineb paratamatult teatav alakaetus. Ka rahvusvaheliselt loetakse mõneprotsendilise alakaetusega loendus hästi õnnestunuks. Sellest hoolimata tekitab alakaetus loenduse korraldajatele lisaküsimusi. Kõige olulisemad neist on: kui suur on alakaetus, s.t kui palju inimesi

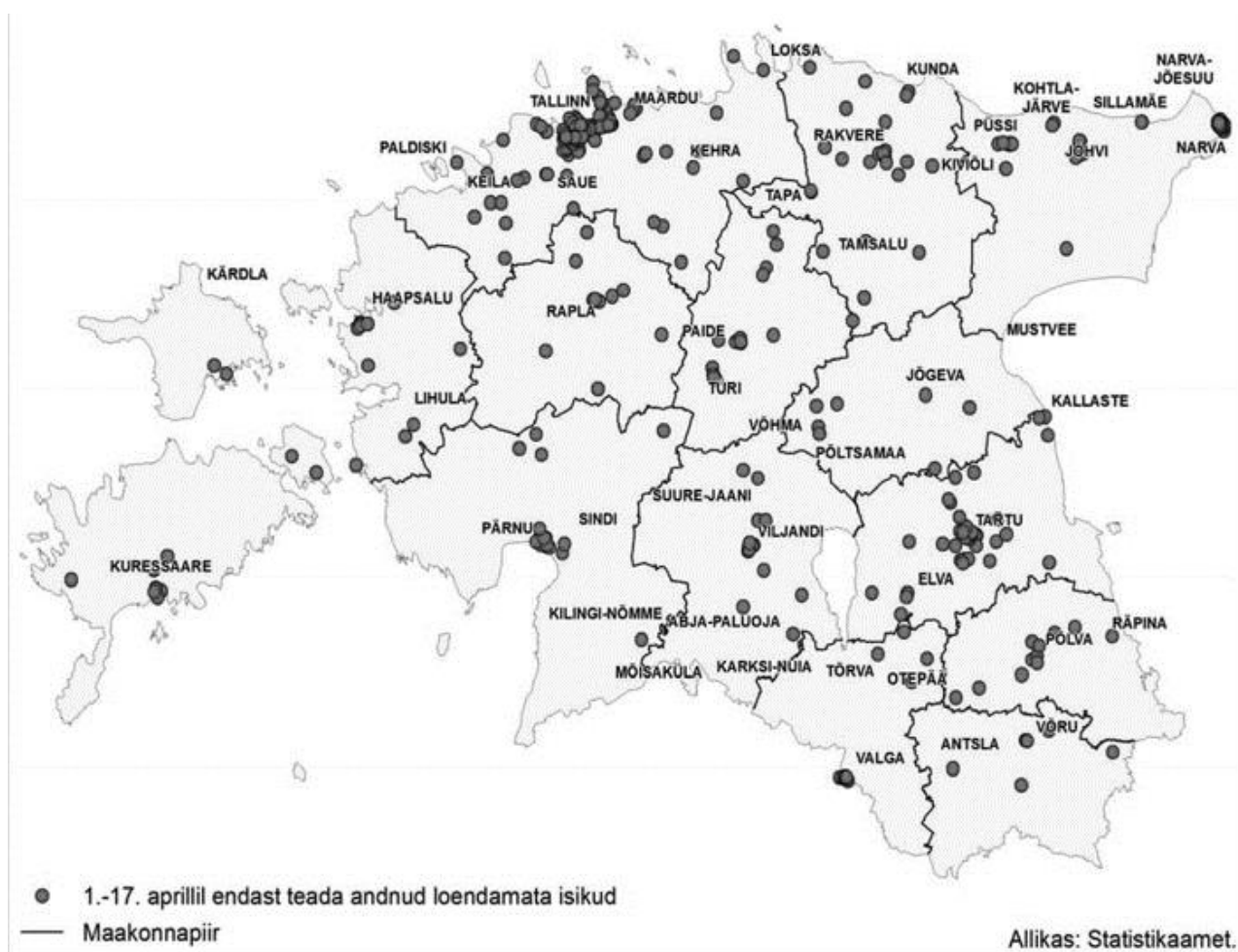
jäi loendamata? Kes need on? Kas rahvaarvu esitamisel tuleks neid inimesi arvestada või mitte?

Alakaetuse suuruse (%) hindamiseks on mitmesuguseid võimalusi, sageli kasutatakse selleks järelloendust. Nii tehti 2000. aastal ka Eestis. Kuigi järelloendus annab hinnangu alakaetuse suurusele, ei ole võimalik vastata küsimusele, kes olid need loendamata jäänud inimesed. Seega pole neid võimalik ka rahvastikule lisada. Kui alakaetuse hindamisel kasutada teisi andmeallikaid – registreid –, on võimalik vastata ka teisele küsimusele ning kuna registrite põhjal saadav hinnang on isikupõhine, saab loendamata jäänud isikud rahvastikule lisada. Niisugusel viisil toimiti Lätis pärast 2011. aasta loendust. See oli siiski pigem erand, enamasti rahvaloenduse tulemust pole seni parandatud ja rahvaarvuks on loetud loendatud isikute arvu.

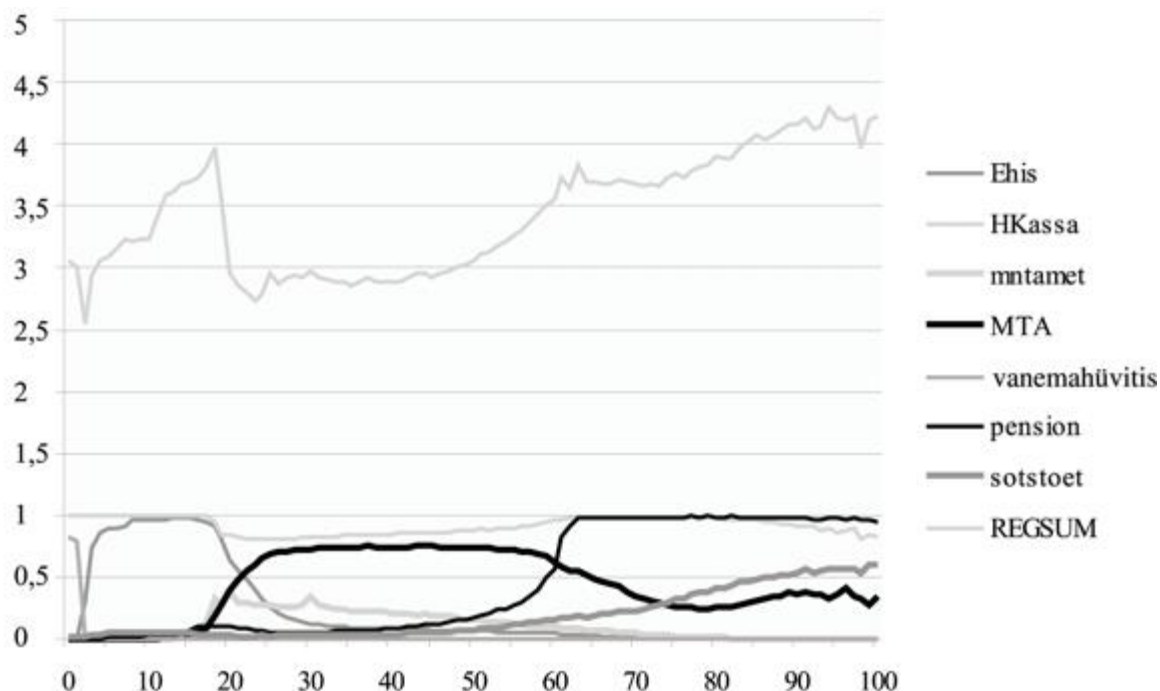
Registrite põhjal alakaetuse parandamine eeldab, et riigis on olemas (vähemalt üks) täiesti usaldusväärne register, mis sisaldab olulist osa loendusel küsitavatest andmetest, või ka omavahel kooskõlas registrite komplekt. Siinjuures ei ole nõuded registrite kvaliteedile siiski nii ranged nagu registripõhise loenduse tegemise puhul. Kui registrites on näiteks 5 protsenti kirjeid ekslikud või puudu, tähendab see just nii suurt vigade protsenti ka registripõhises loenduses. Kui neidsamu registreid kasutada näiteks kaheprotsendilise alakaetuse parandamiseks, põhjustavad registrivead andmestikus vigu vaid 0,1 protsendil juhtudest, mis on täiesti aktsepteeritav.

Eestis on praegu hulk toimivaid administratiivregistreid, kõigis isikuregistrites on isikud tuvastatavad isikukoodi abil, mis teeb need koostoimivaiks. Analüüs on näidanud, et iga Eesti elaniku kohta laekus aasta jooksul aktiivne kajastus (või mitu kajastust) keskmiselt enam kui kolmes registris (kõige sagedamini haigekassa ning maksu- ja tolliameti registrid; vt joonis 4).

Joonis 3. Loendamata isikud, kes endast statistikaametis teatasid

Joonis 4. Eesti alaliste elanike aktiivsete kajastuste arv registrites ja kokku (REGSUM) 2011. aastal vanusest sõltuvalt

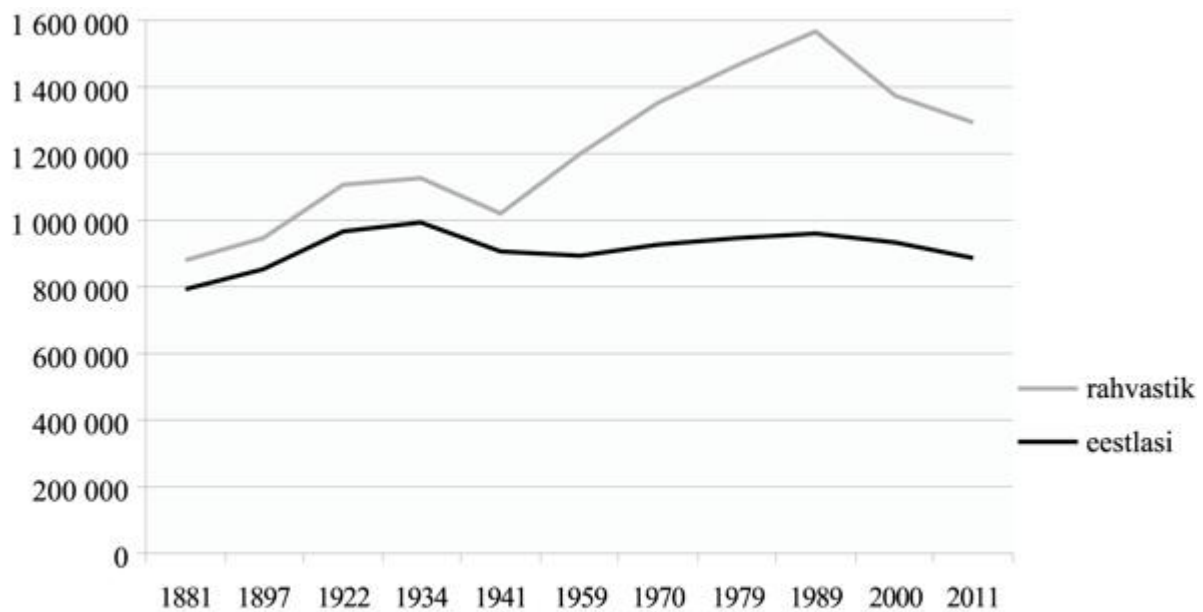
Märkus: Ehis – Eesti Hariduse infosüsteem; HKassa – haigekassa; mntamet – maanteeamet; MTA – maksu- ja tolliamet; sotstoet – sotsiaaltoetused; REGSUM – registrite koguarv, milles inimesel oli 2011. aastal aktiivne sissekanne.

Seda infot kasutades on sobiva statistikaprotseduuri abil võimalik iga loendamata jäänud, ent rahvastikuregistri andmetel Eestis alaliselt elava inimese kohta langetada otsus, kas ta on jätkuvalt Eesti püsielanik, kuid jäi mingil põhjusel loendamata, või ta on Eestist lahkunud, lahkumist rahvastikuregistris registreerimata. Niisugune protseduur võimaldab hinnata ka otsustusvigu, mis Eesti puhul jäävad 5–7 protsendi piiridesse niihästi residentide (püsielanike) kui ka mitteresidentide (lahkunute) määramisel.

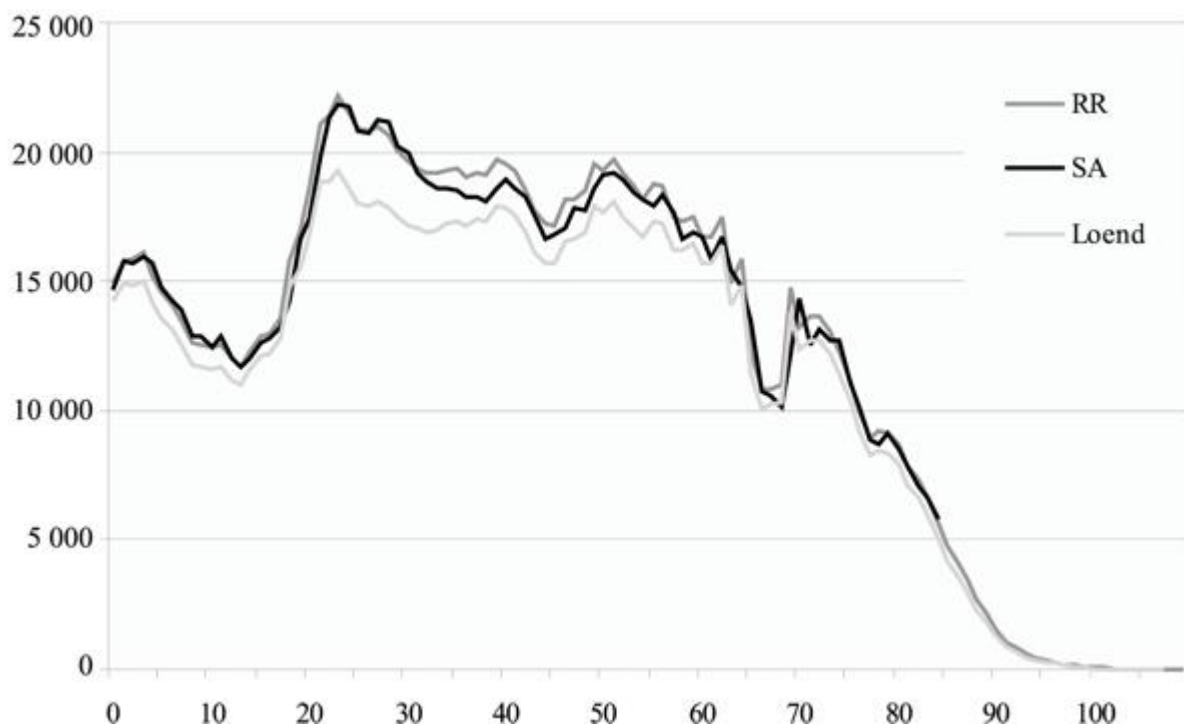
Mida näitas 2011. aasta loendus

Viimane rahvaloendus kinnitas, et rahvastikuarengus jätkuvad juba eelmisel loendusel täheldatud suundumused. Tõsi, loendamisel saadud püsielanike arv 1 294 236 jäi allapoole teatud mõttes maagiliseks peetud 1,3 miljoni piiri, kuid alakaetust arvestades võib kinnitada, et püsielanike tegelik arv selle piiri siiski ületab. Kuid see erisus pole põhimõttelise tähtsusega. Loendus kinnitas, et Eesti rahvaarv väheneb (joonis 5).

Joonis 5. Eesti rahvaarv ja eestlaste arv rahvaloenduste lõikes

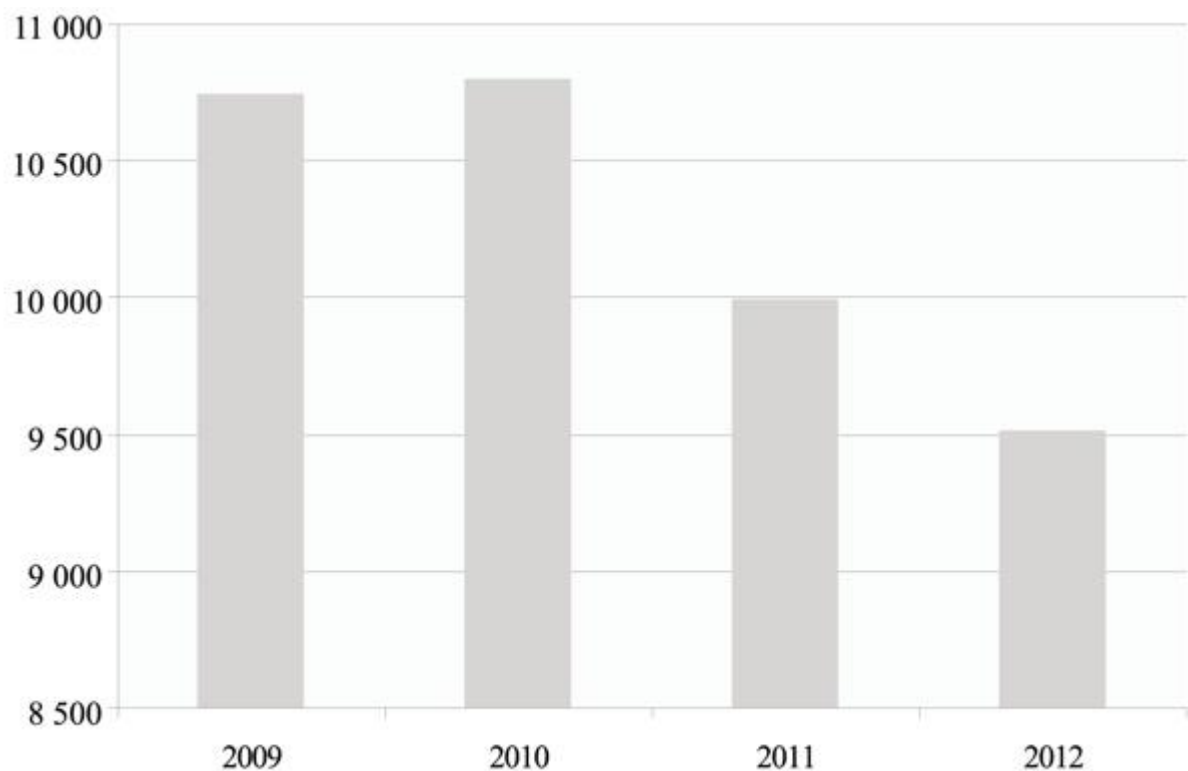
Joonis 6. Püsielanike arv loenduse, jooksva statistika ja rahvastikuregistri andmeil

Võrreldes eelmise loendusega loendati nüüd ligikaudu 76 000 inimest vähem, seega oli vähenemine 11,7 aasta jooksul ligi 5,8 protsenti ehk ligi pool protsenti aasta kohta.

Kuigi vähenemine pole nii intensiivne nagu sajandi esimesel kümnendil, on suundumus siiski stabiilne. Vähenemisel on kolm põhjust. Kõigepealt jätkuvalt negatiivne iive, mille tagajärjel rahvastik loendustevahelisel perioodil 32 000 inimese võrra vähenes. Kuigi 2010. aastaks jõudis loomulik iive praktiliselt nullini, millele otsustavalt aitas kaasa oodatava eluea pikenemine, pole edasised muutused nii positiivsed. Näiteks sündimuse esmased näitajad (vaadeldud on võrreldavuse mõttes kaheksat esimest kuud) ei kinnita algset hüpoteesi, et 2011. aasta sündimuse langus oli juhuslik hälve üldise positiivse suundumuse teel (joonis 7).

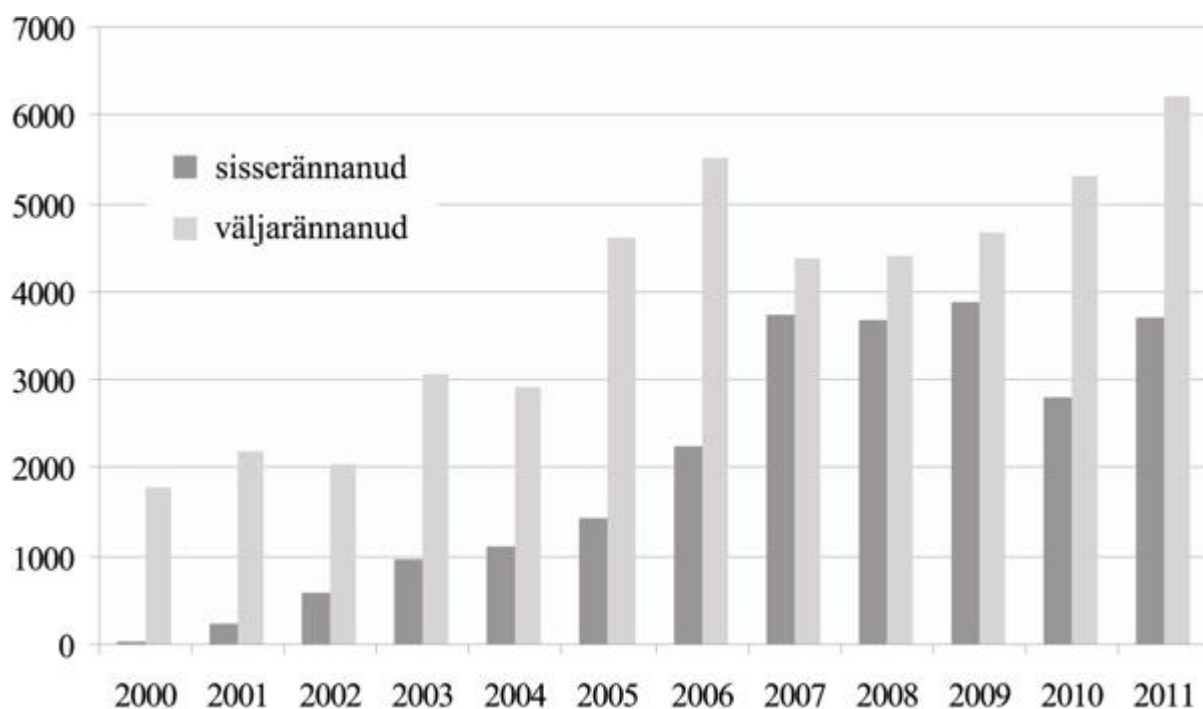
Joonis 7. Sündide arv aasta kaheksa esimese kuu jooksul

Vastupidi, langus on jätkunud ka 2012. aasta esimesel poolel, seejuures on olnud eriti vähe esmasünnitusi.

Teine vähenemise põhjus on välisränne, täpsemalt negatiivne välisrände saldo, mis tuleb jaotada kaheks osaks: registreeritud ränne, mille suurus on teada, see on ligi 23 000 inimest (joonis 8), ja registreerimata ränne, mille suurus meile kahjuks teada ei ole.

Joonis 8. Registreeritud välisränne

Märkus: RR – rahvastikuregister; SA – statistikaameti jooksev sündmuspõhine statistika; Loend – rahva ja eluruumide loenduse 2011 esialgsed andmed.

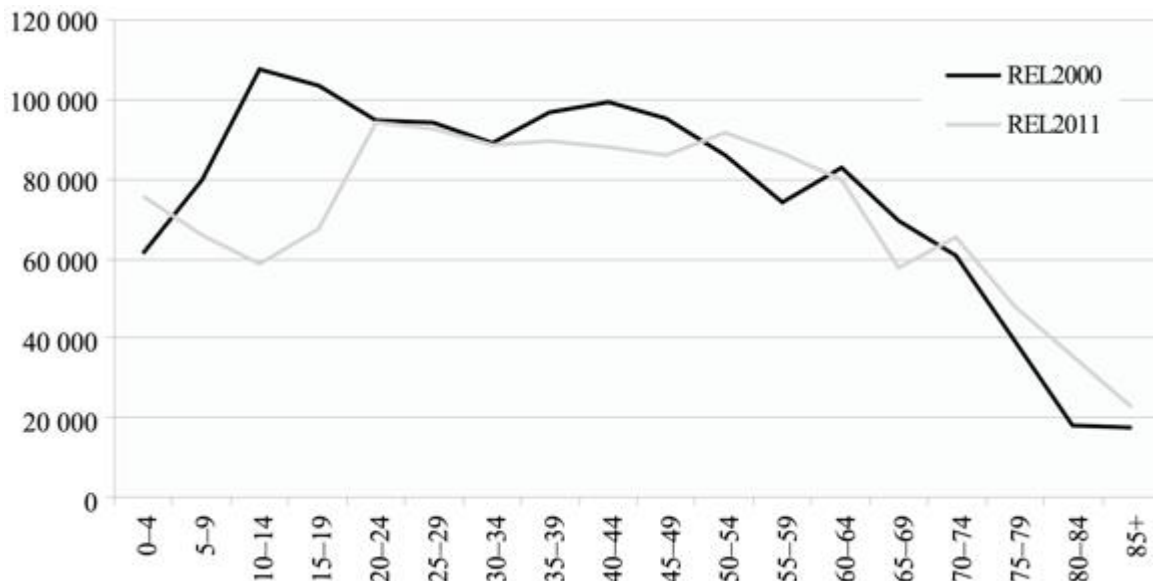
Registreerimata väljarände hindamiseks pakub teatava võimaluse loendusel esitatud küsimus Eestist lahkunud lähisugulaste kohta, kuid kindlasti pole see ammendav, sest kõigil lahkunuil ei jäänudki Eestisse lähisugulasi, kõik lahkunud ei suhtle oma sugulastega ja kõik küsitletud ei pidanud vajalikuks sellist kaudset infot edastada. Võib siiski oletada, et mõlemad ränded (registreeritud ja registreerimata) on ligikaudu sama suurusjärku. Arvatavasti ei ületa viimastel aastatel registreerimata ränne registreeritud rännet, sest tegemist on suurel määral legaalse töörandega, mis eeldab elukoha ametlikku registreerimist.

Jooniselt 8 on näha, et registreeritud välisrände saldo oli kõige negatiivsem aastail 2005–2006, ületades 3000 inimese piiri. Kahel viimasel aastal on see näitaja olnud 2500 inimese ringis, kusjuures viimasel viiel aastal on suurenenud sisse- (mis olulisel määral on tagasiränne). Seega on viimastel aastatel välisränne mõjustanud rahvaarvu vähenemist rohkem kui loomulik iive, kusjuures ilmselt on arvestatav ka nimetatud kahe teguri koosmõju: lahkujate hulgas on võrdlemisi palju noori naisi, seega mõjutab nende lahkumine ka sündimust. Siiski tuleb tõdeda, et rändeprotsess kulgeb võrdlemisi stabiilselt ja mingit erilist intensiivsuse kasvu viimastel aastatel ei ole märgata.

Rahvastik vananeb kogu arenenud maailmas. Eestis on muudatused viimase ligi tosina aasta jooksul olnud üsna suured. Selgub, et meil on jätkuvalt suur tööealiste, 15–64-aastaste osakaal, kes moodustavad elanikkonnast kaks kolmandikku. Vahetunud on aga kuni 15-aastaste noorte ja üle 65-aastaste eakate

osakaal. 2000. aastal oli noori 18 protsenti ja eakaid 15 protsenti, 2011. aastal aga vastupidi – noori 15 protsenti ja eakaid 18 protsenti. Pisut lohutust pakub siiski viieaastaste vanuserühmade jaotuste võrdlemine (joonis 9). Kui 2000. aastal oli noorim vanuserühm kõige väiksem, siis 2011. aastal on väikseim hoopis 10–14-aastaste teismeliste vanuserühm ja 5–9-aastaste rühm on sellest arvukam, 0–4-aastaste oma veelgi arvukam. Jooniselt on näha ka kasvanud oodatava eluea mõju – silmanähtavalt rohkem kui eelmise loenduse ajal on üle 70-aastasi eakaid.õ

Joonis 9. Rahva ja eluruumide 2000 ning 2011 ajal loendatud inimeste soo- ja vanusejaotus

Kõige tõsisem muudatus

Rahvusliku koostise ja emakeele jaotus on püsielanike hulgas püsinud viimaste loenduste ajal stabiilsena, nihe Eesti-kesksuse suunas on minimaalne: eestlaste osakaal suurenes 67,9 protsendist 68,7 protsendini, eesti keelt emakeelena kõnelejate arv 67,3 protsendist 68,5 protsendini. Kodakondsuses on samuti nihke suund teada – määratlemata kodakondsusega isikute osakaal on kahanenud peaaegu poole võrra, 12,4 protsendi asemel nüüd 6,5 protsenti. Valdav osa neist on omandanud Eesti kodakondsuse, nüüd on Eesti kodanikke rahvastikust 85 protsenti varasema 80 protsendi asemel. Siiski on suurenenud ka Vene kodanike arv, varasema 6,3 protsendi asemel ligi 7 protsenti.

Kõige tõsisem muudatus, mida kinnitas rahva ja eluruumide loendus 2011, oli rahvastiku paiknemine Eestimaal. Kuigi uuringud on kinnitanud ühelt poolt linnastumist, teiselt poolt valglinnastumist, ei ole nende protsesside arvulised näitajad kuigi täpselt teada, sest teatavasti lahknevad inimeste registreeritud elukohad tegelikest elukohtadest. Loenduse tulemusena selgus, et elanike arvu muutused maakondade lõikes jagunevad üpris ebaühtlaselt. Kui rahvaarv tervikuna on kahanenud 5,8 protsenti, siis enamikus maakondades ulatus kahe loenduse vaheline rahvaarvu kahanemine 15–20 protsendini.

Lisaks on esitatud kaks jooksvat rahvastikuarvestustel põhinevat andmekomplekti: nn ametlik, mis arvestab ainult loomulikku iivet (SA2012); rännet arvestav, kus loomulikule iibele lisaks on arvesse võetud ka ränne (SA2012R).

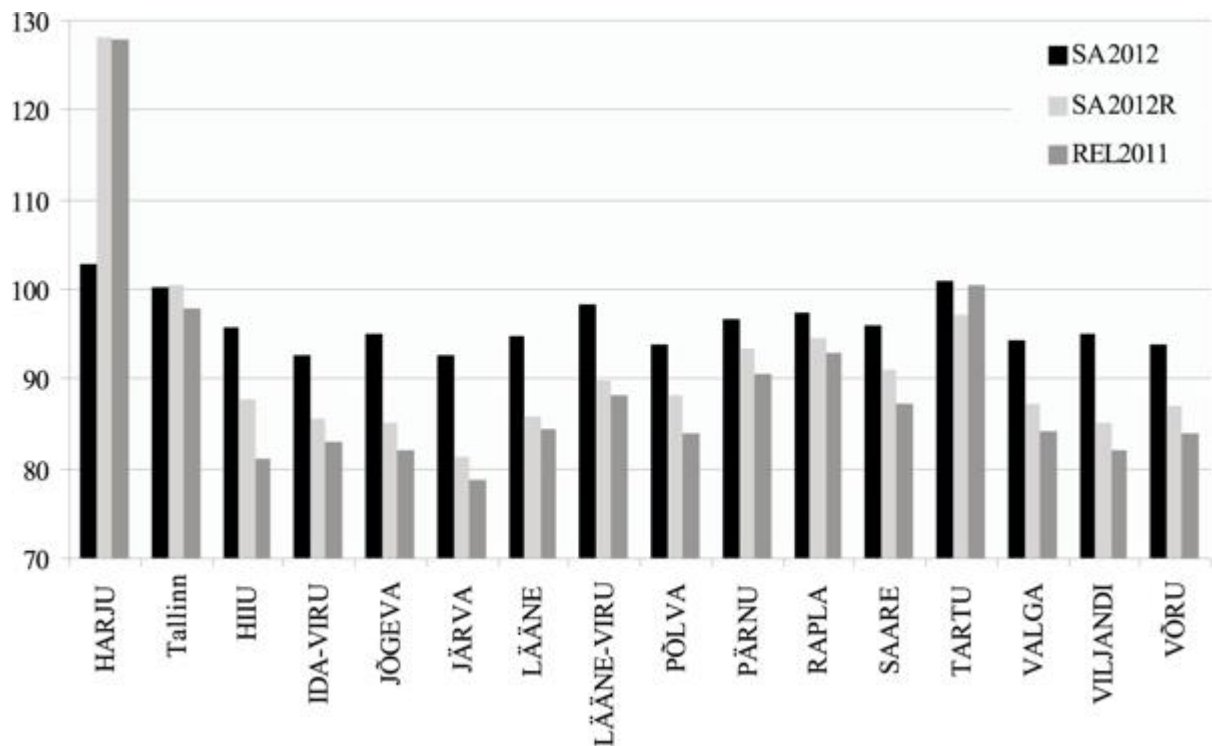
Selgub, et elanikkonna koondumine Tallinna lähikonda jätkub, sellest võidavad peamiselt Tallinna lähivallad. Oma endise taseme on säilitanud Tartumaa, ilmselt aitab sellele tugevasti kaasa tudengite eeskirjakohane loendamine Tartu elanikena. Tallinna tagamaa on laienenud nähtavasti ka Raplamaale, mille olukord ülejäänud maakondadega võrreldes on võrdlemisi hea. Järvamaa punase laterna roll on osalt tingitud territoriaalsetest muutustest, kuid Kesk-Eesti – Viljandimaa, Järvamaa, Jõgevamaa – elanikkonna suur vähenemine, mis ületab isegi Kagu-Eesti ääremaade oma, on tõsine mureküsimus.

Kokkuvõttes kinnitas rahvaloendus, et kõik suundumused, mis viimastel aastatel Eesti rahvastikuarengut iseloomustavad, toimuvad jätkuvalt. Oluline oli aga see, et üldisele teadmisele lisandusid täpsed arvulised hinnangud, mis on igasuguste meetmete kavandamiseks hädavajalikud.

Suundumused, mis Eesti rahvastikuarengut praegu iseloomustavad, ei ole üldiselt positiivsed. Rahvastik väheneb ja vananeb, loomulik iive on negatiivne (kuigi läheneb nullile), samuti ka välisrände saldo, elanikkond koondub pealinna lähikonda ja ääremaad tühjenevad. Kuid tegemist ei ole enneolematute ega erakordsete nähtustega, üsna sarnased on arengusuundumused ka mitmetes teistes arenenud riikides, sealhulgas naabritel.

Kõiki neid suundumusi tuleks käsitleda väljakutsena Eesti ühiskonnale ja eriti poliitikutele. Toimuvate negatiivsete protsesside ohjeldamine või isegi pööramine on võimalik, kuid nõuab ühiseid pingutusi.

Joonis 10. Maakondade rahvaarv 1.01.2012 rahva ja eluruumide loenduse 2000 tasemega võrreldes (%)

Märkus: SA2012 – statistikaameti jooksev sündmuspõhine statistika (arvestatakse ainult loomulikku iivet); SA2012R – statistikaameti jooksev sündmuspõhine statistika (loomulikule iibele lisaks arvestatakse ka registreeritud rännet).